

між показниками стадій технологічного процесу, що спрощує та робить більш схожими можливі способи математичного опису цих зв'язків.

Розроблене програмне забезпечення може використовуватися на виробництві і в науково-дослідницькій роботі при дослідженні закономірностей перетворення матеріалів, що підлягають технологічній обробці. Розроблена програма також може використовуватися як навчальний засіб для проведення учбових занять з дисциплін «Методи і засоби досліджень механіко-технологічних процесів», «Ймовірнісні процеси і математична статистика», «Прикладна математика»

Література

1. Краснитський С.М., Щербань В.Ю. Прогнозування технологічних процесів. — К.: КНУТД, 2016.
2. Слізков А.М. Прогнозування фізико-механічних властивостей текстильних матеріалів побутового призначення / Слізков А.М., Щербань В.Ю., Краснитський С.М., Демківська Т.І. — К.: КНУТД, 2013. — 223 с.
3. Слізков А.М., Щербань В.Ю., Краснитський С.М. Застосування принципів ідентифікації в системі прогнозування властивостей текстильних матеріалів// Вісник КНУТД — 2008. — № 5 (спеціальний випуск). — С. 191-198.
4. Слізков А.М., Щербань В.Ю., Краснитський С.М. Стохастичні задачі в дослідженні зміни властивостей текстильних матеріалів // Вісник ХНУ. — 2008. — №6. — С. 194-197
5. "Forecasting: Principles and Practice" by Rob J Hyndman and George Athanasopoulos.: OTexts. , 2018. 300 p.

КРАСНИТСЬКИЙ С.М., БУТ Є.О.

РОЗРОБКА ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ АНАЛІЗУ ДВОФАКТОРНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ З ПОВТОРЕННЯМ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

KRASNYTSKY S.M., BUT E.O.

DEVELOPMENT OF SOFTWARE FOR THE ANALYSIS OF TWO-FACTOR EXPERIMENTS WITH REPETITION OF OBSERVATIONS

The purpose of the work is the development of software to simplify the stages of scientific research when applying methods of classification of two-factor production experiments with the possibility of repeating the experiment at given sets of factors.

Keywords: dispersion analysis, classification, observations, planning of an experiment with repetition of observations

Вступ

В даній роботі розглядається ситуація так званої двосторонньої класифікації або двофакторного дисперсійного аналізу (ДА), коли, гіпотетично, на досліджуваний процес Y мають вплив два фактори, які умовно позначимо A і B . Припускається, що дані фактори мають кілька

рівнів, котрі характеризують їх зміну. Вказані рівні можуть відповідати різним числовим значенням факторів, але це не є обов'язковим для ДА. В реальних ситуаціях, що виникають при аналізі статистичних даних, часто зустрічаються випадки, коли важливі фактори, що впливають на досліджувану величину, процес або явище, носять *якісний* характер. Наприклад, один фактор може означати людську особу, а інший фактор — дієту, що їй призначено. Методи аналізу експерименту частково залежать від можливості його повторень при повтореннях комбінацій факторів. У даному повідомленні розглядається саме така ситуація.

Основна частина

Для ДА істотне значення має план експерименту. В експерименті при різних комбінаціях рівнів факторів A і B спостерігаються значення тієї чи іншої досліджуваної величини Y (відгуку). Ця величина, як правило, залежить не тільки від рівнів факторів, а ще й від випадку, так що при однакових комбінаціях факторів можуть виникати різні значення Y . План експерименту — це список комбінацій рівнів A і B при яких вимірюються значення Y . Матриця експерименту — це план експерименту + відповідні значення Y (іноді замість «матриця» також кажуть «план»). Для відображення плану використовуються спеціальні таблиці ДА, котрі містять деяку кількість чарунок, зміст яких відповідає відношенням між факторами експерименту. Найпоширенішими випадками тут є наступні::

- 1) В кожній чарунці виконуються повторні спостереження — повний факторний план з повторенням спостережень.
- 2) В кожній чарунці тільки по одному спостереженню — повний факторний план без повторення спостережень.
- 3) Не в кожній чарунці виконуються спостереження — плани з групуванням.

Кожному вказаному плану відповідає своя математична модель. У будь-якому разі слід оцінити параметри цієї моделі і перевірити певні статистичні гіпотези, такі як відсутність або наявність впливу окремих факторів та їхньої взаємодії.

У даній роботі розглядається план експерименту типу 1.

Нехай фактор A має I рівнів, а B — J рівнів. Комбінацію (i, j) , де i позначає рівень фактора A , а j — рівень фактора B , часто називають (i, j) -чарункою або просто чарункою ($1 \leq i \leq I, 1 \leq j \leq J$). У даній ситуації для кожної чарунки (i, j) даються значення випадкової величини Y в деякій кількості $K_{ij} \geq 1$. Так що (i, j) -чарунці відповідає випадкова вибірка

$$Y_{ij1}, Y_{ij2}, \dots, Y_{ijK_{ij}}, i = 1, \dots, I, j = 1, \dots, J.$$

Відповідна математична модель задається співвідношеннями

$$y_{ijk} = \mu + \alpha_i + \beta_j + (\alpha\beta)_{ij} + \varepsilon_{ijk}, \quad (1)$$

$$i = 1, \dots, I, j = 1, \dots, J, k = 1, \dots, K.$$

Параметри цього співвідношення мають такі назви:

μ — загальне середнє, α_i — ефекти рядків, β_j — ефекти стовпців, $(\alpha\beta)_{ij}$ — ефект взаємодії, ε_{ijk} — випадкові складові. (Трошки інакше, більш детально, і це не обов'язково казати на доповіді: α_i — i -й диференціальний або головний ефект фактору A , β_j — j -й диференціальний або головний ефект фактору B . Величина $(\alpha\beta)_{ij}$ називається (двофакторною) **взаємодією** i -го рівня фактору A і j -го рівня фактору B . Ця величина враховує ефект комбінацій i -го рівня фактору A і j -го рівня фактору B , якщо він не виражається сумою $\mu + \alpha_i + \beta_j$. Модель, в якій взаємодія $(\alpha\beta)_{ij}$ дорівнює 0 $\forall i, j$, називається **адитивною**. Нарешті, помилки ε_{ijk} , за припущенням, є незалежними і нормально розподіленими з нульовим середнім значенням і деякою дисперсією σ^2 .)

За прийняттям моделі (1.15) першою задачею є оцінка її коефіцієнтів (параметрів) μ , α_i , β_j , $(\alpha\beta)_{ij}$ та дисперсії величини ε_{ijk} . Для даної моделі оцінки МНК (методу найменших квадратів) неоднозначні, тому на диференціальні ефекти накладаються додаткові обмеження [1-4,16]:

$$\sum_{i=1}^I \alpha_i = 0, \quad \sum_{j=1}^J \beta_j = 0, \quad \sum_{i=1}^I (\alpha\beta)_{ij} = 0 \quad \forall j, \quad \sum_{j=1}^J (\alpha\beta)_{ij} = 0 \quad \forall i.$$

При цих обмеженнях МНК-оцінки стають однозначними і при цьому одержуємо: величини

$$\hat{\mu} = \bar{y}_{...}, \quad \hat{\alpha}_i = \bar{y}_{i..} - \bar{y}_{...}, \quad \hat{\beta}_j = \bar{y}_{.j.} - \bar{y}_{...},$$

$$(\hat{\alpha\beta})_{ij} = \bar{y}_{ij.} - \bar{y}_{i..} - \bar{y}_{.j.} + \bar{y}_{...},$$

де

$$\bar{y}_{i..} = \frac{1}{KJ} \sum_{j=1}^J \sum_{k=1}^K y_{ijk}, \quad \bar{y}_{.j.} = \frac{1}{KI} \sum_{i=1}^I \sum_{k=1}^K y_{ijk}, \quad \bar{y}_{ij.} = \frac{1}{K} \sum_{k=1}^K y_{ijk},$$

$$\bar{y}_{...} = \frac{1}{IJK} \sum_{i=1}^I \sum_{j=1}^J \sum_{k=1}^K y_{ijk},$$

Важливу роль у кінцевому з'ясуванні вигляду моделі (1) відіграють наступні гіпотези, що позначені нижче як H_{AB} , H_A , і H_B .

H_{AB} : всі $(\alpha\beta)_{ij}$ дорівнюють 0 .

якщо ця гіпотеза підтверджується, то це означає, що взаємодія факторів A і B відсутня. Тоді в моделі (1.1) можна вважати, що всі $(\alpha\beta)_{ij}$ дорівнюють 0 .

Якщо гіпотеза H_{AB} приймається, то переходимо до перевірки гіпотез H_A і H_B , де зміст останніх наступний:

H_A : всі α_i дорівнюють 0 , тобто ефекти рядків відсутні;

H_B : всі β_j дорівнюють 0 , тобто ефекти стовпців відсутні.

Відзначимо, що за прийняттям гіпотези H_{AB} гіпотези H_A і H_B втрачають зміст і перевірки не підлягають. Статистики для перевірки зазначених гіпотез будуються на основі величин з останнього стовпця таблиці 1.

Таблиця 1.

Таблиця дисперсійного аналізу при класифікації за двома ознаками з повтореннями спостережень

Джерело дисперсії	Сума квадратів	Степені свободи	Середній квадрат
Фактор A	$SS_A = JK \sum_{i=1}^I \hat{\alpha}_i^2$	$\nu_A = I - 1$	$Q_A = SS_A / \nu_A$
Фактор B	$SS_B = IK \sum_{j=1}^J \hat{\beta}_j^2$	$\nu_B = J - 1$	$Q_B = SS_B / \nu_B$
Взаємодія	$SS_{AB} = K \sum_{i=1}^I \sum_{j=1}^J (\alpha\beta)_{ij}^2$	$\nu_{AB} = (I - 1)(J - 1)$	$Q_{AB} = SS_{AB} / \nu_{AB}$
Залишок	$SS_R = \sum_{i=1}^I \sum_{j=1}^J \sum_{k=1}^K (y_{ijk} - \bar{y}_{ij})^2$	$\nu_R = IJ(K - 1)$	$Q_R = SS_R / \nu_R$
Повна	$SS_T = \sum_{i=1}^I \sum_{j=1}^J \sum_{k=1}^K (y_{ijk} - \bar{y}_{...})^2$	$\nu_T = IJK - 1$	$Q_T = SS_T / \nu_T$

Зазначені статистики, що перевіряють гіпотези H_{AB} , H_A і H_B є всі без винятку F - статистиками (тобто такими, що при справедливості

відповідних гіпотез мають розподіли Фішера). Їх вирази з застосуванням очевидних позначень F_{AB} , F_A , F_B наводяться нижче.

$$H_{AB}: F_{AB} = Q_{AB}/Q_R ; \quad (1.24)$$

$$H_A: F_A = Q_A/Q_R; \quad H_B: F_B = Q_B/Q_R . \quad (1.25)$$

Висновки

Розроблене програмне забезпечення спрощує реалізацію алгоритмів класифікації двофакторних виробничих експериментів за умови повторення спостережень порівняно із відповідними можливостями, що надають стандартні комплекси програм математичного і статистичного забезпечення

Література

1. "Analysis of Variance and Covariance: How to Choose and Construct Models for the Life Sciences" авторства Eugene Demidenko. Видавництво: Cambridge University Press.: 2014. 400 .
2. Щербань В.Ю. Математичні моделі в САПР. Обрані розділи та приклади застосування / В.Ю.Щербань, С.М.Краснитський, В.Г.Резанова – К.:КНУТД, 2010 – 220 с.
3. Краснитський С.М. Векторні випадкові величини і випадкові процеси / С.М Краснитський., В.Ю.Щербань та ін. – К.: Конус-Ю, 2008.- 191 с.

РОГИНСЬКИЙ Ю.Г., КРАСНИТСЬКИЙ С.М.

СТВОРЕННЯ БАЗИ ДАНИХ ДЛЯ ПОРІВНЯННЯ ЯКОСТІ ВИРОБІВ І СПОЖИВЧИХ ПЕРЕВАГ МЕТОДАМИ ДИСПЕРСІЙНОГО АНАЛІЗУ

ROHYNYSKYI Y.G., KRASNYTSKY S.M.

CREATION OF A DATABASE FOR QUALITY COMPARISON PRODUCTS AND CONSUMER BENEFITS BY METHODS DISPERSION ANALYSIS

The article presents general information on the methods of dispersion analysis, their features in assessing the quality of goods and consumer preferences. This is done through a block randomized experiment, which helps to assess the human factor.

Keywords: methods dispersion analysis, a block randomized experiment.

Вступ

В сучасному світі неможливо уявити будь-який достатньо змістовний аналіз явища або процесу без використання даних різної природи. Завдяки даним можна робити певні аналітичні дослідження, створювати статистику, рахувати ймовірності тощо.